

элементы контекста, "в результате устойчивость тропеических характеристик истории сочетается с постоянным их обновлением" [7, с. 448–449].

Особенностью языка исторического произведения является отход от традиционных книжно-разговорных норм и правил в пользу выражений и оборотов, не использующихся в современной автору речи (архаизмы и диалектизмы, развернутые сравнения и метафоры).

Взаимодействие в тексте разных временных планов, соотносительности в произведении времени биографического и времени исторического, отражение истории в героях – отличительные особенности исторического текста. Эти принципы временной организации определяют образный строй произведения и находят отражение в его языке.

Литература

1. Николина Н.А. Филологический анализ текста. – М., 2003.
2. Гоголь Н.В. Собрание сочинений: В 8 т. – Т. 2. – М., 1984.
3. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998.
4. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Л., 1971.
5. Виноградов В.В. Русский язык. – М., 1972.
6. Дымарский К.А. Проблемы текстообразования и художественный текст. – СПб., 1999.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.

В.В.Красавіна

Мовний образ українського козацтва в історичній повісті М.Гоголя "Тарас Бульба"

Миколу Васильовича Гоголя по праву можна вважати будителем національної свідомості українців. Його історична повість "Тарас Бульба" наближає до нас героїчне минуле України, воскрешає у нашій пам'яті козацьку славу, романтизм Запорозької Січі, безсмертну боротьбу за волю і віру. Повістяр писав: "Коли я тільки підбирався до "Тараса Бульби" і рився у скрині історії, не раз мене огортали гарячі хвилі, твердішою ставала думка, що і я українець, і що мій по материній лінії рід Лизогубів шаблями захищав Вітчизну".

Літературно-художня інтерпретація козацької доби спирається на історичні та фольклорні джерела.

Молодий М.Гоголь напружено штудіював історію, мріяв повернутися в Україну, хотів очолити історичну кафедру Київського університету,

виношував намір написати історію України (до нас дійшли тільки деякі фрагменти з цієї праці) й історичний роман "Гетьман", з якого зберігся розділ "Роздуми Мазепи" (1834 р.).

Інтерес до історії пробуджувала знана ще з дитинства народнописенна творчість. Великий вплив справили на Гоголя старі козацькі думи. Розмірковуючи над особливостями народних пісень, письменник зазначав: "Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця... Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, усі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче вдихнути дух минулого віку, загальний характер всього цілого і кожного окремого, то він буде задоволений цілком: історія народу розкривається перед ним у ясній величі" [1, с. 393–394]. Слово пісні своїм конкретно-чуттєвим змістом допомагає проникнути в природу народної моралі, етики, пізнати українську душу. Саме у національних піснях він і шукає дух минулого, характер, радощі і страждання народу, вдивляючись у героїчні події народної історії. Повість нагадує історичну думу з її епічним розмахом, могутніми національними характеристиками. За словами В.Скуратівського, з Гоголя "певною мірою починається українська національна ідея у доволі сучасному вигляді" [2].

Молодий М.Гоголь відкрив Україну світові, спочатку у своїх "Вечорах...", з неповторною народною звичаєвою традицією (1831–1832), а потім у повісті "Тарас Бульба", з поетизацією козацького колориту, козацької України, що бореться за волю і віру, яка побачила світ 1835 р. у збірці "Миргород". 1842 р. у II томі "Творів Миколи Гоголя" з'явився доповнений варіант повісті, в якому дещо зміщені акценти.

Як зазначає перекладач О.Семенченко, "Гоголь став першим каналом української культури до світу" [3]. В.Скуратівський акцентує на тому, що "письменник з абсолютним українським корінням, і передусім молодий Гоголь – цілком перебуває при українській семантиці, себто при українських змістах" [2].

Проаналізуємо авторські мовні образи Січі й українського козацтва, що становлять художньо-мовні національні концепти.

Запорозька Січ як художній образ має глибоку літературну традицію, закорінену в усній народній творчості. У думках та піснях ("Козак Голота", "Самійло Кішка", "Пісня про Івана Сірка", "Ой Січ-мати" та ін.) вона постає як символ волі, свободи, нескореності, запорожці – честі, лицарства, героїзму у змаганнях з турками, татарами, ляхами. Таке уявлення про Січ підтримується і літописними творами. Зокрема, автор літопису Самійло Величко бачить Запорозьку Січ як взірць ідеальної суспільності. Художній

образ розроблявся також у поезії та прозі. До нього зверталися як українські, так і зарубіжні письменники (М.Плиска, М.Пашковський, Б.Зиморович, К.Сакович, Климентій Зіновійв, Л.Яценко, Б.Залеський, П.Свенцицький, К.Рилєєв, О.Кузьмич, Д. фон Лізандр, П'єтро делла Валле, Байрон, Боденштедт, Меріме та ін.), зображуючи Запорозьку Січ як оплот волі. Така міфопоетизація Січі формувалася на основі історичних реалій та подій, починаючи з XVI ст., і на поч. XIX ст. цей образ у мовно-художній практиці усталився в основному як романтичний.

На цій традиції будував свої уявлення про Запорозьку Січ і М.В.Гоголь, додаючи до образу нові деталі, нове освітлення, відповідно до суспільних поглядів та своїх естетичних уподобань.

У повісті Січ постає як художній образ козацької республіки. Мовно-виражальні засоби, які його створюють: метафори, епітети, порівняння, перифрази, афористичні вислови, – функціонально й семантично пов'язані з поняттями "воля", "братерство" і "рівність". Порівняймо: "Сечь представляла необыкновенное явление. ...Всякий приходящий сюда беззаботно предавался воле и товариществу таких же, как сам, гуляк, не имевших ни родных, ни угла, ни семейства, кроме вольного неба и вечного пира души своей... это был тесный круг школьных товарищей"¹. Епітетним словосполученням "школьные товарищи" автор підкреслює безкорисливість, щирість стосунків, а також спільність інтересів січового товариства: захист рідної землі від татарсько-турецьких нападників та польсько-шляхетських загарбників, оборона батьківської православної віри, взаємодопомога під час бою тощо. Гоголь відтворює характерні для Січі ідеали рівності, вірного побратимства, демократичні порядки. Саме там виховувалися сильні і мужні характери. Пор.: "*Нет уз святее товарищества*", "*...породниться родством по душе, а не по крови может один только человек*", "*Нет лучшей науки для молодого человека, как Запорожская Сечь*".

"Сечь! Вот то гнездо, откуда вылетают все те гордые и крепкие, как львы. Вот откуда разливается воля и казачество на всю Украину!" Гніздо – місткий метафоричний образ, який, з одного боку, асоціюється із сім'єю, родиною, з якої розлітаються діти, а з іншого боку, підсилений порівнянням з левом, асоціюється із логовом звірів – сильних, мужніх, безстрашних, якими і виступають у творі запорожці. Це повторюване порівняння стає наскрізним, автор вживає його для характеристики козаків-запорожців,

¹ Тут і надалі цитатати тексту подані за виданням: Гоголь Н.В. Избранные произведения: В 2 т. – Т. I. – К.: Дніпро, 1983. – 406 с.

снів Бульби, підкреслюючи своєрідність національного характеру. Поряд із назвою "Січ" уживається лексема "воля", що розкриває ідейно-тематичний зміст твору, бо прагнення волі – внутрішній стан козацтва.

Сема "воля" наявна і в наскрізному епітеті "разгульный". Порівняймо у тлумачному словнику російської мови В. Даля: "Разгул, погулка, гульба, широкая, полная свобода страстям, веселью, силе, иногда и духовным способностям. Разгулу нет, негде расходиться, тесно или воли не дают / В русской песне разгул слышен. Разгульный, к разгулу относящийся [4, IV, с. 25–26]. У словнику української мови тлумачиться так: "Розгульний – 1. Нічим не стримуваний у дії, вияві (про явища природи). 2. Який супроводжує розгул" [5, с. 1047]. Напр.: "...в этом сборище безженных рыцарей, на которых *разгульное Запорожье* набрасывало суровый колорит свой". Пор., у перифрастичному вислові "Остап и Андрий кинулись со всею пылкостью юношей в это *разгульное море*". У тексті синонімічними відповідниками до лексеми "Січ" виступають "Запорожжя", "Запорозьке військо".

"Все знали, что трудно иметь дело с *буйной и бранной толпой, известной под именем Запорожского войска*, которое в своевольном неустройстве своем заключало устройство обдуманное для времени битвы". Звертаємо увагу на фольклорний епітет "*буйный*", який в зазначеному контексті набуває особливого смислового навантаження й виконує оцінну функцію. Тут означувана лексема концентрує в собі різні семантичні відтінки. За словником Даля, "Буйный – смелый, храбрый, дерзкий; ...шумливый; бушующий, беспокойный, забиячливый, бурливый; могучий, одолевающий; склонный к самоуправству, насилию, обидам. Буйный народ, самовольный. Некуда приклонить буйной головушки" [4, I, с. 138]. Це вияв колективного характеру. "Бранный, относящийся до брани: воинственный, военный" [4, Т. I, с. 123].

У перифрастичних висловах: "странная республика", "своевольная республика", "независимая республика" Січ постає, з одного боку, як вільна козацька республіка, а з іншого, із самобутніми законами, порядками, звичаями. Напр.: "Эта *странная республика* была именно потребностью того века", "Все занимало их (Остапа й Андрія): *разгульные обычаи Сечи* и немногосложная управа и законы, которые казались им иногда даже *слишком строгими* среди такой *своевольной республики*", "Слушайте своего атамана, а исполняйте то, что сами знаете: сами знаете, что велит *козацкая честь*".

Художній контекст засвідчує звертання автора й до народно-поетичного образу при характеристиці Січі: "– Прощай, *наша мать*", – із

уст козаків перед походом. Пор., в народній пісні: "Січ – мати, а Великий Луг – батько" [6, с. 56].

Отже, за допомогою зображально-виражальних засобів автор моделює образ Запорозької Січі як вільної козацької республіки, характеризує суспільно-політичний устрій, його демократичний характер, оснований на принципах людяності і братерства.

У національній мовній свідомості досліджуваного періоду номінація Запорозька Січ актуалізувалася в основному як позитивно конотований мовно-естетичний знак, набула символічного національно-історичного змісту.

На Запорожжя йшли, втікаючи від ворогів, соціальних утисків, релігійних переслідувань тощо, починаючи з XV ст їх стали називати козаками. Слово набуло національного забарвлення: в народному уявленні – ідеал лицаря, "відважний, завзятий, хоробрий чоловік". І коли хочуть підкреслити певні зовнішні риси чи внутрішні якості чоловіка, то кажуть, що він "гарний козак", "добрий козак", "справжній козак". Слово стало своєрідним символом, етнопсихологемою, бо саме в історії та долі козацтва найяскравіше виявилася історична місія українського народу.

Зауважимо, що Гоголь лексему "козак" вживає тільки в українській орфографії, а не як подано в "Словаре русского языка XI–XVII вв.", "Словаре русского языка XVIII в.", де фіксується лише один варіант написання – через -а-.

Синонімами до лексеми "козак" у повісті є слова *запорожець*, *лицар* (так називали вільного козака, якому властиві козацька доблесть і воєнне мистецтво), *товариш*, на відміну від козаків реєстрових, нереєстрових, охоцекомонних тощо. Практично всі вони ставали воїнами війська Запорозького. Назви козаків – слова-історизми, означаються епітетами, які характеризують якості козаків-воїнів, вік, їх зовнішні дані, де увага зосереджується на важливих деталях портрета козака. Пор.: "...*запорожець, как лев*, растянулся на дороге. *Закинутый гордо чуб* его захватывал на пол-аршина". Навіть у цьому гіперболізованому образі відчувається сильне почуття власної гідності. "*Запорожцы... с бритыми головами и длинными чубами*", "Тогда выступило из середины народа четверо самых старых, седоусых и седочупринных козаков (слишком старых не было на Сечи, ибо никто из запорожцев не умирал своею смертью)", "...и бог знает в каких местах не показались бы *чубатые запорожские головы*". Письменник, прагнучи досягти типовості зображення портрета козака, вживає лексеми "чуб", народнорозмовний синонім "чуприна", "вуса", які означають епітети, що вказують на довжину, колір. Вживаються вони і в

переносному значенні – для метонімічного позначення збірного поняття "козацтво", а також виконують характеристичну оцінну функцію, зокрема, "седоусые", "седочупринные", "седые, старые чубы" означає бувалі, досвідчені, мудрі, поважні. Епітети "седоусые", "седочупринные", "чубатые" окрашені народнорозмовною експресією.

Художні означення виражають в основному типові характеристики, загальне враження. Пор.: *"Старые, загорелые, широкоплечие, дюженогие запорожцы, с проседью в усах и черноусые, засучив шаровары, стояли по колени в воде и стягивали челны с берега", "Из среды их (козак) отделился и стал впереди приземистый, плечистый козак", "Следом за ним выехал и Демид Попович, коренастый козак, уже давно маячивший на Сечи", "Сильный был он (Моисей Шило) козак", "Но не поглядел на то Шило, а замахнулся всей жилистой рукою (тяжела была коренастая рука) и оглушил внезапно по голове".* Змальовуючи зовнішність, письменник часто вдається до трансформації, стискування фрази: *"широкоплечий, дюженогий, седоусый"* тощо. У типових характеристиках загальне враження передається через лексеми "козак", запорожець, інколи ім'я, що означаються епітетами.

При змалюванні Тараса Бульби, його синів автор виокремлює характерні портретні деталі: "обличья", "брови", "вуса", "тіло" тощо. Пор., Тарас Бульба: *"...навесил он еще ниже на очи свои хмурые, исчернобелые брови, подобные кустам...", "седые усы", "Три тяжелые морщины насунулись на лоб его и уже никогда не сходили с него".* Через зовнішні портретні деталі автор моделює характер, внутрішній портрет героя.

Сини: *"Крепкие, здоровые лица", "Их лица (синів), еще малозагоревшие, казалось, похорошели и побелели; молодые черные усы теперь как-то ярче оттеняли белизну их и здоровый, мощный цвет юности, они были хороши под черными бараньими шапками с золотым верхом", "Черты лица их... стали теперь грозны и сильны".*

Остап: *"Крепостью дышало его тело, и рыцарские его качества уже приобрели широкую силу льва".*

Андрій: *"Он был очень хорош собою", "могучей телесной красоты", "Он был и мертвый прекрасен: мужественное лицо его..., черные брови, как траурный бархат, оттеняли его побледневшие черты..., и станом высокий, и чернобровый, и лицо как у дворянина, и рука была крепка в бою".* Портретна характеристика Андрія вирізняється серед інших.

Письменик створює виразні індивідуальні портрети, з типовими рисами українських козаків.

Отже, проаналізувавши епітетні словосполучення, які змальовують зовнішність козака, можемо говорити про узагальнений типовий портрет козака-українця, що постає із тексту: "*длинный чуб, чернобровый, черноусый, широкоплечий, сильный*" тощо. У названих означеннях домінує позитивна оцінка краси, вербалізується ідеал чоловічої козацької вроди, пропущений через призму народного світосприйняття.

Внутрішню подобу, психологічний стан козаків Гоголь передає через абстрактні характеристики-епітети. Пор.: "...много еще других *славных и храбрых* козаков захотело попробовать меча и *могучего плеча* в схватке с татаринном", "Немало было *сильно и сильно добрых* козаков между теми, которые захотели остаться", "Сам иноземный инженер подивился такой, никогда им не виданной тактике, сказавши тут же при всех: "Вот *бравые молодцы-запорожцы!*" Іменникове художнє означення "молодці-запорожці" підсилює попередній епітет, створюючи шанобливо-звеличувальну експресію. Внутрішній портрет увиразнюється через сприйняття інших персонажів. Вибудовується синонімічний ряд епітетів-характеристик козаків з виразною позитивною оцінкою. Серед них виділяємо узагальнені, характерні, що тяжіють до усталених: "*добрый*", "*славный*", "*бравый*", "*храбрый*".

Відображений колективний портрет запорозького козацтва. Напр.: "Зашумели запорожцы..., волновались все *характеры тяжелые и крепкие*, которые не скоро накалялись, но, накалившись, упорно и долго хранили в себе внутренни жар".

Певні контексти засвідчують жорстокість козаків, що було спричинено історичними обставинами та умовами, необхідністю відстоювати інтереси всієї скривдженої України. Пор.: "...козачество ... вышло из народной груди огниво бед... поднялась вся нация, ибо переполнилось терпение народа, – поднялась отомстить за посмеяние прав своих, за позорное унижение своих нравов, за оскорбление веры предков и святого обычая, за посрамление церквей, за бесчинства чужоземных панов, за угнетенье, за унию, за позорное владычество жидовства на христианской земле – за все, что копило и сугубило с давних времен суровую ненависть козаков". Тому народ пробачив їм їхню жорстокість.

Лаконічними, але яскравими мазками змальовані історичні постаті – козацькі ватажки Остряниця і Гуня: "*Молодой, но сильный духом гетман Остряница* предводил всею несметною козацкою силою. Возле был виден *престарелый, опытный товарищ* его и *советник, Гуня*".

У повісті чітко виписані індивідуалізовані портрети головних героїв – Тараса Бульби та його синів. Внутрішній портрет Бульби розкриває його

холеричний темперамент. Характеризується периферичною моделлю, в основі якої лежить атрибутивний модально-часовий зв'язок. Напр.: *"Бульба был упрям страшно. Это был один из тех характеров, которые могли возникнуть только в тяжелый XV век на полукочующем углу Европы"*, *"Тарас был один из числа коренных, старых полковников: весь он был создан для бранной тревоги и отличался грубой прямоотой своего нрава"*, *"Вечно неугомонный, он считал себя законным защитником православия"*, *"Нет из нас никого, равного ему в доблести"* (із уст наказного отамана). Бульбу змальовано як людину зрілого віку, певного соціального стану, із сформованим характером, визначеною, чіткою життєвою позицією, для якого козацька честь, козацька воля, батьківська віра понад усе. Його саможертвність, відчайдушність і героїзм вражають. Риси характеру передано абстрактними епітетами-характеристиками та через зовнішні ознаки. Бульба – монументальне уособлення запорожця, винятково характерна постать українського суспільства того часу, разом з тим драматична і трагічна. Це сувора, мужня, цілеспрямована натура. У його образі Гоголь втілив риси національного героя, вважав його символічним відображенням українського національного характеру.

Внутрішні портрети синів представлені невеликими мікротекстами, де відображені основні риси характеру, автор більше зосередився на діях, вчинках тощо. Пор.: *"А старому Тарасу любо было видеть, как оба сына его были одни из первых"*.

Пор.: Остап – *"– Добрый будет козак"*, *"Остап считался всегда одним из лучших товарищей... Он был суров..., прямодушен с равными... имел доброту в таком виде, в каком она могла только существовать при таком характере и в тогдашнее время"*, *"Остапу, казалось, был на роду написан битвенный путь и трудное знание вершить ратные дела"*, *"...будет со временем добрый полковник"*. В образі втілені кращі риси козацького лицарства.

Андрій – *"...с помощью изобретательного ума своего умел увертываться от наказания"*, *"Он также кипел жаждою подвига, но вместе с нею душа его была доступна и другим чувствам"*, *"Такой славный вояка"*, *"Украине не видать тоже храбрейшего из своих детей, взявшихся защищать ее"*. Гоголь через атрибут "душа" з'ясовує душевні ресурси особистості, розкриває внутрішній світ героя, що пов'язано з емоційністю, сентиментальністю українців. На це вказують дослідники: "Специфічними рисами української світоглядно-філософської ментальності є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, у якому панує не холодний раціональний розрахунок "голови", але жагучий поклик "серця" –

у зв'язку з цим говорять про кордоцентризм" [7, с. 59]. Наведена вище характеристика героя є тим своєрідним художнім ключем, що визначає подальшу логіку розвитку образу, підкреслює важливий штрих, який пояснює вчинки персонажа.

Гоголь акцентує увагу на тих рисах, які важливі для козака-воїна, але його цікавить і людська особистість. Сини зображені у романтично-ідеалізованому ключі. Вони несуть у собі найбільш істотні, характерні риси, наділені типовими національними якостями.

Проаналізувавши епітетні словосполучення, які розкривають характери персонажів-козаків, можемо говорити про типізований внутрішній портрет козака-українця: "*добрий, славний, бравий, храбрый*" тощо. В індивідуалізованих оцінках переважають епітети, що вказують на темперамент, характер: "*упрямый, неугомонный, суровый, прямодушен*". Народно-пісенні епітети "*добрий, славний, бравий, храбрый*" є постійними авторськими характеристично-оцінними означеннями високого стилістичного заряду і беруть участь у створенні міфопоетичного образу українського козацтва.

Отже, за допомогою художньо-образних засобів М.Гоголь витворив збірний образ козацтва, пропущений через призму народного світосприйняття, дав характеристику демократичного устрою Запорозької Січі. Таким чином, повість "Тарас Бульба" можна включити в систему культурно-національних та естетичних цінностей української нації.

Література

1. Гоголь М. Про малоросійські пісні // Гоголь М. Твори: В 3 т. – Т. 3. – К., 1952.
2. Скуратівський В. Про значення Гоголя // Інтернет-ресурс: www.bbc.co.uk/ukrainian/indepth/story/2009/03/090320_gogol_skurativsky
3. Семенченко О. Інтерактив про Гоголя з О.Семенченком // Інтернет-ресурс: www.bbc.co.uk/ukrainian/entertainment/story/2009/03/090321_gogol_interactive
4. Даль Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М.: Гос. изд. иностр. и нац. словарей, 1956.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В.Т.Бусел. – К.: Ірпінь, 2002.
6. Українські народні пісні та думи. – К., 1992.
7. Бичко І.В. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої освіти // Розбудова держави. – 1993. – №3.